

ЧИ ІСНУВАВ УКРАЇНСЬКИЙ ЕКЗАРХАТ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ У 1920-1930-ТІ РОКИ?

Ірина ПРЕЛОВСЬКА

«Вся історія Православ'я в ХХ столітті має один знаменник – протистояння Москви і Константинополя. Свою боротьбу з Російською Церквою за території, паству і вплив Константинопольські патріархи почали в 20-х роках ХХ століття»¹ У цій боротьбі надзвичайно цікавим моментом є проблема самих актових документів, зокрема тих, що регулюють церковно-адміністративні відносини як самих патріархатів, так і залежних від них складових. В контексті призначення майже одночасно двох патріарших екзархів в Україну та Польщу у 1921 р. виникає питання: чому не виникло поняття «Польський Екзархат», а термін «Український Екзархат» побутує й досі? На цих територіях, до їх примусового входження до складу Російської імперії (Україна у XVII ст., Польща – наприкінці XVIII ст.), існували свої православні центри і осередки, підпорядковані Київському митрополитові.

Метою написання статті є спроба окреслити проблему, яка пов'язана з виникненням поняття «Український Екзархат Московського Патріархату» у 1921 р.², а також з'ясувати обставини діяльності першого призначеного Св.

Статтю присвячено проблемі появи терміну «Український Екзархат» після призначення у 1921 р. Екзархом України митрополита Михаїла (Єрмакова; 1862–1929) та його діяльності у справі керування православними єпархіями в Україні впродовж 1920-х рр. Наведено порівняння з аналогічними подіями у Польщі, де зусиллями польського уряду відбулося отримання автокефалії для Польської Православної Церкви від Константинопольського патріархату у 1924 р. На підставі аналізу документів, що виявлено в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України), зокрема секретних щотижневих зведень Секретного відділу Державного Політичного Управління УСРР про діяльність Екзарха Михаїла (Єрмакова) та підлеглого йому єпископату.

Ключові слова:

документальні джерела, Московський патріархат, Митрополит Юрій (Ярошевський), автокефалія, автономія, митрополит Михаїл (Єрмаков), Український Екзархат, «Декларація» митрополита Сергія (Страгородського), екзархія, ГДА СБ України.

Патріархом Московським і всієї Росії Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) в період керівництва ним «тихонівськими» парафіями в УСРР в контексті відповідного співробітництва з органами державної безпеки.

Кордони новоствореної Польської держави було встановлено за Ризькою угодою 18 березня 1921 р. між Польським урядом та більшовицьким російським урядом. Під Польщею опинилися землі з українським населенням: Західна Волинь – 1.050 тис., Холмщина – 263 тис., Підляшшя – 257 тис., українське Полісся – 437 тис. За даними перепису 1921 р. – 2.007 тис., з яких українці склали 70% населення, білоруси – 29%, росіяни, чехи, поляки, словаки та ін. – бл. 1% православних у Польщі. На 1931 р. загальна кількість православних у Польщі складала 3.762.500 душ, з яких українців було 2.500.000 душ. Католиків було 64,8 % населення, вірних УГКЦ – 10,4 %.

Стосовно України політолог Карлтонського університету Богдан Р. Боцюрків наводить такі дані: в Україні за даними перепису 1897 р. на Правобережній Україні росіяни склали 4,3% усього населення, з них 48,5% священнослужителів і ченців, на Лівобережжі – відповідно 13,3% і 31,3%, на Півдні України – 21,4% і 64%³. Причиною такої політики було старання убезпечити церковне життя від впливів т. зв. «українського сепаратизму».

Митрополит Православної Церкви в Польщі Юрій (рос. – Георгій; Григорій Ярошевський, 18.XI.1872 – 8.II.1923) призначений Патріаршим Екзархом в Польщі, тимчасово керуючим Варшавською єпархією наказом Св. Патріарха Московського і всієї

Iryna PRELOVSKA

*ЧИ ІСНУВАВ УКРАЇНСЬКИЙ
ЕКЗАРХАТ МОСКОВСЬКОГО
ПАТРІАРХАТУ
У 1920-1930-ТІ РОКИ?*

The article is devoted to the problem of the appearance of the term «Ukrainian Exarchate» after the appointment of Metropolitan Michael (Ermakov, 1862–1929) and his activities in the management of Orthodox dioceses in Ukraine during the 1920s in 1921 by the Exarch of Ukraine. Comparison with similar events in Poland, where the efforts of the Polish government came to receive autocephaly for the Polish Orthodox Church from the Constantinople Patriarchate in 1924. Based on the analysis of the documents found in the State Gazette of the Security Service of Ukraine, in particular the secret weekly reports of the Secret Department of the State Political Bureau of the Ukrainian SSR on the activities of Exarch Mikhail (Ermakov) and his subordinate bishopric.

Key words: *documentary sources, Moscow Patriarchate, Metropolitan Yuriy (Yaroshevsky), autocephaly, autonomy, Metropolitan Michael (Ermakov), Ukrainian Exarchate, Metropolitan Sergius (Stragorodsky) «Declaration», Exarchy, State Security Service of Ukraine.*

Росії Тихона (Белавіна) 28 вересня / 11 жовтня 1921 р. з огляду на те, що Владика Варшавський Серафім (Чичагов) не мав можливості приїхати у Варшаву⁴, а також наказом № 1424 Св. Синоду РПЦ від 28 вересня 1921 р. На поч. 1920-х рр. він емігрував до Італії і звідти на запрошення польського уряду прибув до Польщі у серпні 1921 р. В сан митрополита возведений Св. Патріархом Тихоном 30 січня 1922 р.⁵ Вбитий архімандритом Смарагдом (Латишенковим) за згоду підтримати польський уряд у справі відокремлення Православної Церкви від Московського Патріархату і набуття нею автокефального статусу 8 лютого 1923 р.

Справу автокефалії Православної Церкви в Польщі було започатковано польським урядом на конференції у Варшаві восени 1921 р., коли митр. Юрій, єп. Діонисій і єп. Пантелеймон одержали у розмові з міністром освіти та ісповідань М. Ратаєм категоричну заяву про те, що «Польський уряд не уявляє собі іншого управління Православною Церквою в Польщі як на засадах автокефалії...». Однією з головних причин цього слід вважати намагання Польського уряду відокремитися у всіх галузях життя держави від безбожної влади у радянській Росії, особливо після повідомлень про ув'язнення Московського Св. Патріарха Тихона (Белавіна) в квітні 1922 р. та захоплення церковного управління в Москві обновленськими діячами. Ні про яку автономію розмова навіть не починалась.

У 1921 р. церковний уряд Православної Церкви в Польщі звертався до Св. Московського Патріарха Тихона (Белавіна) у справі визнання автокефалії цієї Церкви, але патріарх обмежився призначенням архієп. Юрія (Ярошевського) своїм екзархом з підвищенням в сан митрополита. Канонічною підставою відмови Патріарх навів наступну: «Святі канони нашої церкви передбачають автокефалію для окремих самостійних народів. Коли б народ польський, що недавно здобув незалежність був православним та просив для себе, то ми йому не одмовили б. Але давати автокефалію для ріжноплеменних православних, що перебувають у польській державі на положенню національних та релігійних меншостей, не дозволяють нам ні здоровий розум, ні святі канони. Що було можливе, то ми вже дали православним у Польщі, а власне широку автономію»⁶.

З цих міркувань було винесено наступні ухвали Собор православних Архієреїв в Польщі від 14–15 червня 1922 р.: 1) З причини припинення в Москві діяльності законного Вищого Церковного Управління всі справи у керівництві Православною Церквою в Польщі має вирішувати Собор православних Архієреїв; 2) Со-

бор ухвалює не приймати розпоряджень неканонічного Церковного Управління в Москві; 3) Собор готовий працювати в Польщі на засадах автокефалії і співпрацювати з Польським урядом на засадах Конституції, за умови, що цей уряд одержить благословення на автокефалію Царгородського та інших патріархів і Голів автокефальних Церков, в т.ч. Московського патріарха за умови, що в Росії патріархат не буде скасовано взагалі.

27 лютого 1923 р. обрано Високопреосвященнішого Діонісія (Валединського) з титулом «Митрополит Варшавський і Волинський і всієї Православної Церкви в Польщі, священноархімандрит Почаївської Свято-Успенської Лаври» з правом носити білий клобук з діамантовим хрестом. Після його обрання Собор Єпископів Православної Церкви в Польщі постановив звернутись за благословенням не до Москви, а до Константинопольського Патріарха, що означало зміну канонічної юрисдикції Православної Церкви в Польщі. Ні про статус патріаршого екзарха, ні про автономію більше не йшлося взагалі.

Царгородський патріарх Мелетій IV Метаксакис (1922–1923) на підставі постанови Патріаршого Синоду дав своє благословення новообраному митрополитові Варшавському і всієї Польщі Діонісію (Валединському) і тим самим скріпив його авторитет. Але через зміни в політичному керівництві Турції незабаром було обрано нового Царгородського патріарха – Григорій VII продовжив цю справу і за його підписом та членів Патріаршого Синоду побачив світ історичний акт затвердження автокефалії Православної Церкви в Польщі: «Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії» від 13 листопада 1924 р. про призначення Православної Церкви в Польщі автокефальною.

Урочистості з приводу одержання Патріаршого Синодально-Канонічного Томосу відбулись у м. Варшаві 16–19 вересня 1925 р. Царгородський Патріарх Василій III прислав до Варшави делегацію, до якої в Бухаресті приєдналась інша, від Румунського патріарха. Церемонія вручення відбулась 17 вересня 1925 р. в катедральному соборі св. Марії Магдалини. З часу одержання «Томосу» церковне життя в Польщі увійшло у більш-менш нормальне становище, затихли «протести», «заяви», «звернення» і Церква нарешті змогла гідно продовжити свою місію в суспільстві.

Натомість 1917 р. політична автономія Української держави поклала початок церковно-визвольним змаганням, що тривали впродовж 1917–1921 рр., які призвели до розділення віру-

ючих у ставленні до статусу Православної Церкви в Україні – частина наполягала на повному відокремленні від Російської Церкви і проголошенні автокефалії, але більшість залишалась на позиції збереження з нею канонічного зв'язку і подальшого перебування на правах підпорядкованої складової.

Проблема встановлення нового статусу Української Православної Церкви на початку ХХ ст. пов'язана з намаганнями очільників відродженого у 1917 р. Московського патріархату втримати її у своїй юрисдикції навіть після розпаду Російської імперії й відповідного територіального зменшення через проголошення державності Фінляндії, Другої Речі Посполитої, України, Білорусі, країн Балтії і Кавказу. Російська Церква, так само, як і російська держава, поширювала владу й на ті неросійські народи, які сповідували православну віру і сподівалися на відновлення або проголошення автокефального статусу своїх Церков. Цей процес весь час подавався як піклування про православних на канонічних територіях Російської Церкви, які з політичних причин були «відірвані» територіально, але «потребують канонічного зв'язку і опіки» через зовнішні загрози.

Титул «Митрополит Київський і Галицький» впроваджено після утворення Київської губернії (1796), а слідом за тим Київської першокласної єпархії (1797), яка з очевидних причин вважалася найстарішою в Російській Православній Церкві й очолював яку обов'язково архієрей в сані митрополита. Санкт-Петербурзьку та Московську першокласні столичні єпархії також очолювали митрополити. Але, якщо впродовж ХVІІІ ст. на всіх митрополичих кафедрах було багато етнічних українців і білорусів, то у ХІХ ст. ситуація різко змінюється в контексті посилення політики русифікації.

Київськими митрополитами до початку революційних подій початку ХХ ст. в Україні були Феогност (Лебедев) (1900–1903), Флавіан (Городецький) (1903–1915) і Володимир (Богоявленський) (1915–1918) – митрополит Київський і Галицький, священно-архімандрит Києво-Печерської лаври, доктор богослів'я, член Св. Синоду, у 1991 р. канонізований Російською Церквою⁷. Унаслідок політики Св. Синоду щодо призначення кандидатур на Київську кафедру склалася ситуація, коли практично весь єпископат Російської церкви в Україні на чолі з митрополитом Володимиром (Богоявленським) складався з росіян.

Цей спосіб призначення був порушений внаслідок убивства митрополита Володимира (Богоявленського) у січні 1918 р., що, за однією з версій, скоїли російські солдати з більшовиць-

кої армії під командуванням М. Муравйова. 5–7 травня 1918 р. за гетьмана Павла Скоропадського відбувся Київський єпархіальний з'їзд. Митрополитом Київським і Галицьким він обрав архієпископа Харківського й Охтирського Антонія (Храповицького), який висував свою кандидатуру, але не став Московським патріархом у жовтні 1917 р.⁸ Щоправда, обставини скликання і проведення з'їзду настільки обурили ту групу духовенства і мирян, які обстоювали ідею автокефалії Української Церкви, що це посилювало протистояння, бо Владика Антоній зажив собі сумної слави «україножера» і «українофоба» своїми демонстративними виступами проти вживання української мови в богослужінні і взагалі визначення її як «наречія»⁹.

У період боротьби російського більшовицького уряду за встановлення радянської влади в Україні, чим були викликані інтервенція і кількаразове захоплення Києва червоними військами у 1918–1919 рр., стан Православної Церкви погіршувався. Коли ця влада остаточно закріпилася в Україні у 1920 р., то єпископат, що знаходився в «канонічному зв'язку» з Московським Патріархатом, опинився у безвихідному становищі. Тільки під тиском обставин архієреї, священники і миряни змушені були поступово переходити на іншу систему відносин між Церквою і владою за тим зразком, що вже був відпрацьований у радянській Росії після жовтневого перевороту 1917 р.

Обраний Всеросійським православним церковним Собором РПЦ Св. Патріарх Московський і всієї Росії Тихон (Белавін) благословив скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору у Києві для вирішення проблеми статусу Православної Церкви в Україні після того, як стало очевидно, що у двох різних державах не може бути однієї Церкви. У грудні 1917 до Києва прибула делегація з Москви від Всеросійського Помісного Собору на чолі з митрополитом Платоном (Рождественським), який заперечив можливість автокефалії церковного життя в Україні, але підтвердив тезу про надання Українській Церкві повної автономії з найширшим внутрішнім самоуправлінням з огляду на ті умови, що склалися.

Всеукраїнський Православний Церковний Собор відбувся на трьох сесіях впродовж 1918 року¹⁰. Спеціальна Урядова комісія виробила проект рішення про створення вищого церковного управління в Українській державі, який Собор розглянув 8 липня 1918 р. Лейтмотивом остаточного варіанту проекту (§§ 1-17) стало збереження Українською Церквою канонічного зв'язку з Московським патріархом, який мав затверджувати обраного

митрополита Київського та єпископів, приймати скарги, здійснювати суд. Також вищий законодавчий орган Української Церкви – Собор, мав скликатися тільки після благословення патріарха. До прерогативи Московського патріарха також належало затвердження «Положення про тимчасове вище управління православної церкви в Україні», яким регулювалось організаційно-правове становище Церкви в Україні.

«Автономія» легітимізувалася положенням, за яким Собор ставав найвищим органом управління, його мали скликати раз на три роки з єпископів, представників духовенства і мирян. У проміжках між ними вищу владу перебирав на себе Собор єпископів і Вища церковна рада. Собор єпископів мав скликатись щороку, а між ними працював малий Собор єпископів. Вища церковна рада мала стати колегіальним органом у складі митрополита, 3-х єпископів, 4-х кліриків і 5-ти мирян. Світських осіб Собор обирав на трирічний термін. Головою Української Православної Церкви затверджувався митрополит. До його обов'язків належало контактувати у релігійних справах з представниками вищої державної влади. Санкцію Московського патріарха на автономію Української Церкви мав отримати митрополит Антоній (Храповицький).

Текст «Положення про тимчасове вище управління Православною церквою в Україні» Всеросійський Собор розглянув 20 вересня 1918 р. Автономний статус Українській Православній Церкві було надано, але з умовою, що всі постанови Всеросійських Соборів і Московського патріарха мають для неї обов'язкову силу. Ця структура (*«Православна церква на Україні в канонічному зв'язку з Всеросійським патріархом»*), проіснувала до 1939 р., після того, як було репресовано останнього довоєнного Екзарха України – митрополита Костянтина (Дьякова), єпископат, духовенство і вірних, закрито храми і знято з державної реєстрації парафії.

Розвиток історичного знання завжди пов'язаний з пошуком нових документальних джерел і відповідного корегування історичної концепції. На початку 1990-х рр. почався процес повернення із забуття майже знищеної в радянський період традиції вивчення церковної історії, яка змогла відродитися у ХХ ст., зокрема в тій частині, яка стосується вивчення статусу Православної Церкви в УСРР в міжвоєнний період¹¹.

По-перше, через втрати документальних джерел поки що важко більш детально уточнити хронологічні і територіальні межі діяльності церковних ієрархів як у їхній діяльності, так і

у справі адміністративного керування єпархіями в умовах руйнації синодального типу керування церковним життям, нового радянського адміністративного розподілу в УСРР.

По-друге, через слабку розробку теоретичного питання щодо появи обновленства, змін у назвах, взаємного переходу ієрархів з однієї церковної структури в іншу виникає складна ситуація у справі пошуку інформації щодо цієї проблеми. У доповіді доцента Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету, м. Москва (РФ) (далі – ПСТГУ) свящ. Олександра Мазиріна на конференції «Життя і діяльність митрополита Антонія (Храповицького)» (м. Джорданвіль, 6–7 жовтня 2006 р.) повідомляється про відмову Московського патріарха Тихона (Белавіна) і його наступника священномученика митрополита Петра (Полянського) визнати звільнення митрополита Антонія (Храповицького), а також про офіційну заборону Екзарху Михаїлу (Єрмакову) іменувати себе «Митрополитом Київським і Галицьким»¹².

У цьому ж ключі є публікація В. Косика про Російську Церкву в Югославії у 1920–1940-х роках¹³, зокрема про перебування митрополита Антонія (Храповицького) в еміграції, хоча його наступника на Київській кафедрі Михаїла (Єрмакова) він згадав один раз в контексті заповіту митрополита Петра (Полянського)¹⁴.

По-третє, досі немає джерел про юридичний статус Українського Екзархату Московського патріархату, як у часи його появи за Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Белавіна) у 1921 р., так і в подальший період аж до його ліквідації в 1990 р. у зв'язку із проголошенням Української Православної Церкви і наданням Св. Патріархом Московським і всієї Русі Олексієм II (Рідігером) відповідної Грамоти¹⁵.

Прот. Владислав Ципін, подаючи інформацію про діяльність митрополита Михаїла (Єрмакова), взагалі не акцентує уваги на тому, що той був Патріаршим Екзархом всієї України, оскільки офіційно вважає Україну складовою частиною Російської держави (в т. ч. СРСР), отже і Російської Церкви, а не самостійним церковно-адміністративним утворенням¹⁶. Щоправда, він згадує про «екзархию», зокрема, йдеться про те, що після появи сергіївської «Декларації», митрополит Михаїл (Єрмаков) повернувся із заслання й отримав дозвіл проживати в столиці УСРР Харкові, де приступив до організації екзархії, що було пов'язано з великими фінансовими труднощами¹⁷. Натомість, в офіційній історії Російської Церкви нічого не говориться про Український Екзархат, як окрему церковно-адміністративну одиницю, юридично окреслену і обґрунтовану.

По-четверте, поки неопрацьованою залишається проблема впливу «Декларації» 1927 р. місцеблюстителя Московського патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) і реакції в українських церковних колах, процесу поширення її тексту серед вірян, зацікавлення радянських центральних і місцевих органів влади у впровадженні цього документа, його використання в оперативній роботі спецслужб¹⁸.

У ставленні до «Декларації» конфесійні видання поділяються на тих, хто критикує і відкидає цей «союз з Антихристом»¹⁹, і тих, хто підтримав цей документ як головну засаду побудови нових церковно-державних відносин в СРСР. Текст «Декларації» виявлено українськими дослідниками в Державному архіві Полтавської області у фонді Лубенського окружного адміністративного відділу м. Лубни Лубенської округи (фонд № Р-2126)²⁰. С. Білокінь зазначає, що з появою «Декларації», яку було «малодушно» продубльовано митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) 4 листопада 1927 р., почався процес «глибоко небезпечний для морального здоров'я Церкви»²¹.

Вимагає дослідження статус і розташування кафедральних храмів Екзархів України після націоналізації Софійського собору, згодом екзархії у м. Харкові, а також є проблема запровадження до наукового обігу результатів археологічних розкопок на території Національного заповідника «Софія Київська» з метою пошуку й ідентифікації поховання митрополита Михаїла (Єрмакова) у 1929 р.²²

Деяку інформацію про діяльність архієрейської канцелярії й особисто митрополита Михаїла (Єрмакова) вдалося виявити в різних архівах як окремих документів, що ніколи не були віднесені до спецфондів, але й досі не складено реєстру цих документів²³.

Особливу увагу привертає Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), де, здавалося б, мають бути знайдені відповіді на всі питання, що тривалий час цікавили громадськість. З початку 1990-х рр. були здійснені дослідження і публікації нововідкритих архівно-кримінальних особових справ раніше засуджених і реабілітованих осіб, у т. ч. церковних діячів. Виявлено справи церковних діячів, але їх загальний тематичний огляд є тільки в роботі католицького автора О. К. Соколовського. Йому вдалося знайти велику кількість архівно-кримінальних справ та інших матеріалів щодо церковних діячів усіх напрямків 1920–1930-х рр., зокрема про діячів Українського Екзархату у 1920–1930 рр.²⁴

У цьому русі український націоналістичний напрямок був представлений рухом за автокефалію Української Церкви 1917–1921 рр. На Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. цей рух увінчався проголошенням Української Автокефальної Православної Церкви. Саме в період активної роботи з організаційного оформлення УАПЦ і діяльності щодо скликання цього Собору 13 серпня 1921 р. у Київ прибув новопризначений патріарший екзарх архієпископ Михаїл (Єрмаков Василь Федорович; 31 липня 1862 р., м. Санкт-Петербург – 30 березня 1929 р., м. Київ)²⁵.

Питання про призначення екзархів на ті великі складові частини Російської Церкви в Україні і в Польщі, що після територіального розпаду Російської імперії 1917 р. відокремилися від неї, є малодослідженими. Очевидно, що поки що не представлено ніяких документів про створення цих екзархатів у церковно-адміністративному і територіальному аспектах. Отже йдеться про особисті повноваження двох архієреїв, що відповідними указами були зведені Св. Патріархом Московським і всієї Росії Тихоном (Белавіним) у сан митрополита з наданням додаткових повноважень екзарха в умовах небезпеки проголошення церковної автокефалії кожної з цих частин.

Після того, як митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) залишив Київ у грудні 1919 р. разом з денікінськими військами, емігрувавши за кордон, справами з управління Київською єпархією керував єпископ Назарій (Блінов). Повідомлення про наказ щодо призначення Михаїла (Єрмакова) патріаршим екзархом України було опубліковано у збірнику «Актив...» на тій же сторінці, де і текст наказу про призначення патріаршим екзархом у Польщі Георгія (Ярошевського)²⁶.

Але з якихось причин сам текст цих наказів укладачем збірника Михаїлом Губоніним не був опублікований, – він подав тільки заголовки документів. О. Мазирін повідомляє про те, що М. Губонін «помилково думав, що Високопреосвященний Михайло відразу ж був призначений патріархом Тихоном у Київ як правлячий митрополит»²⁷. Виходячи з «Положення про тимчасове вище управління Православної Церкви на Україні», прийняте Всеукраїнським Собором 9 липня 1918 р., і затверджене Всеросійським Помісним Собором постановою від 20 вересня 1918 р. О. Мазирін наводить уривок з листа патріарха Тихона архієпископу Євлогію (Георгієвському) від 16/29 липня 1921 р., в якому говориться про те, що «на про-

хання київських єпископів до Києва послано тимчасового заступника як Екзарха Українського в сані митрополита [...] Михайла Гродненського...»²⁸.

Метою надання надзвичайних повноважень, надання київському митрополитові додаткових повноважень Патріаршого Екзарха у 1920-ті рр. було прагнення зберегти хоча б ту частину парафій, що залишалася вірною Московському Патріархові, оскільки швидкими темпами відбувалися зростання і подальша реєстрація радянською владою обновленських і автокефальних громад. Щоправда, ситуація в Україні для Московської патріархії не завжди була зрозумілою через брак інформації, оскільки на початку 1920-х рр. її існування виявилось під загрозою через політичні репресії самого патріарха та намагання влади передати всю церковну владу обновленському Вищому церковному управлінню.

Зберігся текст Звернення Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Белавина) до вірних в Україні про збереження єдності Православної церкви від 23 липня 1921 р.: «Божией милостью патриарх Московский и всея России смиренный Тихон возлюбленным о Господе чадам правосл[авной] Церкви на Украине. Благодать Вам и мир вот Бог Отца и Сына нашего Иисуса Христа». Далі патріарх пише про те, що «С глубокой скорбью известились мы, что нестроения и распри, имеющие теперь место в общественной жизни нашей многострадальной родины, отразились в церковной жизни на Украине. Враги векового единения православных украинцев со всей Российской Церковью произвели рознь и вражду между членами православной Церкви на Украине, сказавшуюся в нарушении церковной дисциплины и самовольном насильственном введении в некоторых храмах богослужения на украинском языке»²⁹.

Російський патріарх керувався не тільки власними міркуваннями, а й рішеннями київського Синоду/Собору єпископів (засідання від 19-20 травня 1921 р.) та Київського союзу парафіяльних церков призначити «временным заместителем отсутствующего по нынешним обстоятельствам Киевского митрополита Высокопреосвященнейшаго Антония [Храповицкого] назначить боголюбнейшаго нашего Архиепископа Гродненскаго Михаила, со званием нашего Патриаршего Экзарха на Украине, с возведением его в сан митрополита и предоставлением Ему прав, принадлежащих митрополиту Киевскому. Примите же с любовью посылаемого к вам собрата нашего Высокопреосвященного митрополита Михаила с званием на-

шого патріаршого екзарха на Україне, с возведением его в сан митрополита и с предоставлением ему прав, принадлежащих митрополиту Киевскому. Примите же с любовью посылаемого к вам собрата нашего высокопреосвященного митрополита Михаила и да не будет между верующими вражды и разделения, особенно в такое время, когда наша дорогая родина переживает и без того тяжкие испытания, и когда церковь является прибежищем скорбящих. Да исполнятся на вас слова Господа нашего Иисуса Христа: “Да будут все едино, как ты, Отче, во Мне и Я в Тебе, так и они да будут в Нас едино” (Іоан. 17–21). Бог мира и любви да пребудет со всеми Вами. Тихон, Патриарх Московский и всея России. 10/23 июля 1921 г. (День памяти преподобного Антония Печерского)»³⁰.

13 серпня 1921 р. до Києва прибув призначений на місце митрополита Київського і Галицького Патріарший Екзарх всієї України Михайл (Єрмаков). Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР), зокрема Михайло Наумович Мороз, як голова ВПЦР та організатор майбутнього Собору УАПЦ, запросив прибути на Собор Екзарха України. У відповідь митрополит Михайл відмовився від запрошення прибути на майбутній Собор УАПЦ листом від 28 вересня /11 жовтня 1921 р.³¹.

19 жовтня 1921 р. Екзарх Михайл (Єрмаков) прибув до кафедрального собору Софії Київської і був зустрінутий співом «Ісполла еті деспота». На питання щодо участі в Соборі і, зокрема, в справі хіротонії кандидатів від Собору на єпископів для УАПЦ він заявив, що не уповноважений вести переговори від імені усього єпископату і розмовляти в офіційній обстановці, і хотів залишити засідання Собору. Один з найстарших делегатів М. Левицький зі сльозами на очах просив не відмовити їм у хіротонії кандидатів у єпископи для УАПЦ і не відмовляти їм, як батько не відмовляє дітям. Але Екзарх висловив свою думку про неканонічність цих зборів і залишив засідання³². Таким чином митрополит відмовився благословити цей Собор і сприяти висвяченню єпископів для Церкви, що виходила з московської юрисдикції³³. Цим епізодом закінчується історія активних відносин між УАПЦ і Українським Екзархом.

Проблема керування Київською єпархією митрополитом Михайлом полягала в тім, що в цей час за кордоном знаходився попередній митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), що не склав із себе повноважень митрополита, а виїхав з Києва в грудні 1919 р. разом з денікінськими військами, очевидно, сподіваючись на повернення³⁴.

Митрополит Михаїл (Єрмаков) керував Київською єпархією з серпня 1921 р. до свого арешту 5 лютого 1923 р. Серед матеріалів фонду № 5 ЦДАВО України «Народний Комісаріат внутрішніх справ України», виявлено документ, автором якого був Екзарх. Документ зареєстрований 3 листопада 1921 р. (вхідний № 9337) у канцелярії керуючого справами НКВС. Це заява з проханням дати дозвіл на скликання в 1922 р. Всеукраїнського Церковного Собору.

На написання цієї заяви митрополита Михаїла уповноважили архієреї, що зібралися на Собор у серпні 1921 р.³⁵ Інформацію про проведення цього архієрейського Собору підтверджує і прот. Владислав Ципін, який повідомляє про те, що з 28 серпня 1921 р. митрополит у Києві проводив без перерви засідання Собору єпископів України³⁶.

У цій заяві митрополит писав: «Виконуючи це доручення, я прошу Народний Комісаріат внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки дозволити єпископам українських єпархій Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Одеської, Полтавської, Кременчуцької, Катеринославської і Сімферопольської скликати на 28 травня наступаючого 1922 р. в м. Києві Всеукраїнський Собор, на обговорення якого будуть запропоновані питання: 1) про мову богослужіння й про переклад Св. Писання і богослужбових книг на українську мову; 2) про організацію церковно-релігійного життя в парафіяльних громадах, і 3) ті питання, що можуть виникнути в час відкриття Собору й про які місцева радянська влада завчасно буде інформована». До цієї заяви додавалася ще одна, адресована Київському Губернському Виконавчому Комітетові. Під заявою стоїть особистий підпис: «Митрополит Михаїл, Екзарх України»³⁷.

Очевидно, що Екзарх дотримувався умов свого призначення, не вказуючи в титулі назву Київської кафедри, яку він очолював тимчасово, але виникають питання: наскільки УСРР в даному випадку збігалася з «Україною» і чи вважати цю територію Українським Екзархатом Московського Патріархату? Однією з причин скликання Собору була та, що в середині 1922 р. після арешту Св. Патріарха Тихона митрополит Михаїл виявився дещо у двозначному становищі: він був екзархом патріарха, відстороненого від керування Церквою російськими обновленцями, і тому могло бути поставлене питання про його особисті повноваження. В умовах загрози захоплення влади обновленцями митрополитові була потрібна нова санкція, що підтверджувала б його права³⁸.

5 вересня 1922 р. Синод РПЦ ухвалив через тривалу відсутність митрополита Антонія (Храповицького) вважати тимчасово керуючим Київською єпархією Михаїла, Екзарха України³⁹. Однак згодом патріарх Тихон анулював цю постанову і надіслав відповідний акт на ім'я Полтавського єпископа Григорія (Лісовського) у відповідь на його запит. У такий спосіб формально митрополитом Київським і Галицьким залишався Антоній (Храповицький), що перебував за межами СРСР, а митрополит Михаїл залишався тимчасовим керуючим Київською єпархією.

Особисту канцелярію митрополита Михаїла (Єрмакова) було створено, але через кілька днів ліквідовано, а самого митрополита заарештовано. Збереглася рукописна копія офіційного листа з цієї канцелярії до єп. Канівського Василя (Богдашевського) від 19 січня / 1 лютого 1923 р.⁴⁰ У листі повідомляється про те, що канцелярію було зареєстровано керівничим відділом Київського губвиконкому 29 січня 1923 р. за № 345 і вона тимчасово розміщується в залі колишнього Свято-Володимирського братства на розі Стрітенської і Стрілецької вулиць біля Софійського собору, що необхідно повідомити духівництву і мирянам Канівської єпархії.

У фондах ІР НБУВ є також документ: «Склад особистої Канцелярії Митрополита Михаїла, Екзарха України, що керує Київською єпархією. 1) секретар Олексій Браїловський; 2) прот. Євгеній Капралов; 3) прот. Микола Поройков; 4) прот. Феодосій Павловський; 5) прот. Олександр Ходзицький»⁴¹. Про відкриття і реєстрацію цієї канцелярії відділом керування Київського губвиконкому Рад селянських і червоноармійських депутатів було навіть видане спеціальне посвідчення за № 1255 від 29 січня 1923 року⁴². Але влада хоча і дозволила зареєструвати канцелярію митрополита Михаїла, все одно ставилася до нього як до «контрреволюціонера» і взяла його в чекістську «розробку».

У Центральному державному архіві громадських організацій України, м. Київ (далі – ЦДАГО України) є повідомлення агента ГПУ з характеристикою митрополита Михаїла (Єрмакова)⁴³. Після арешту 5 лютого 1923 р., 8 лютого були пояснення причин цього арешту уповноваженим представництвом ГПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні: «Видалити його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторитетом і “канонічною” владою, зривав підготовчу роботу і самий з'їзд Всеукраїнських Обновленських груп у Києві 12 лютого 1923 р., а також гальмував роботу ГПУ по розколу

духівництва Київської губернії і Правобережжя»⁴⁴. Перед тим митрополит склав таємне розпорядження. Відповідно до постанови патріарха Тихона, він передав керування Київською єпархією в порядку наступності єп. Білоцерківському Дмитрию (Вербицькому)⁴⁵, єп. Уманському Макарію (Кармазину), єп. Богуславському і Липовецькому Георгієві (Делієву), єп. Звенигородському вікарієві Київської єпархії Олексію (Готовцеву). Цей документ був датований 9/22 січня 1923 р. і підписаний самим митрополитом.

У ЦДАГО України збереглася архівно-кримінальна справа за обвинуваченням «Єрмакова Михайла (*так!* – І.П.) Федоровича», тільки на внутрішній обкладинці позначено, що це особиста справа «Екзарха України Михайла Єрмакова»⁴⁶. Він заарештований 5 лютого 1923 р., але до справи потрапили матеріали оперативної розробки за попередні роки, зокрема реєстраційна картка «служника культу» № 684 від 8 вересня 1922 р.

На питання в картці: «К какой из определившихся церковных группировок себя причисляет или состоит официально», відповів: «До православно-слов'янської самостійної Церкви на Україні». Постійним місцем проживання він вказав Києво-Печерську лавру (Цитадель, 9), оскільки всі приміщення на Софійському подвір'ї були націоналізовані радянською владою у 1919 р., у т. ч. великий кафедральний Софійський собор і резиденція київських митрополитів з XVIII ст. – Митрополичий Будинок.

Києво-Печерську лавру 15 грудня 1924 р. було передано Всеукраїнському обновленському Синодові з 3-ма архімандритами і 60 ченцями після арешту митрополита Михайла⁴⁷. Після націоналізації монастирських територій і споруд у Лаврі був відкритий культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський Музейний Городок». Підставою для цього стала постанова ВУЦВК і РНК УРСР «Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври історико-культурним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнський Музейний Городок» від 29 вересня 1926 р.⁴⁸

Незважаючи на лаконізм документа, у постанові, підписаній уповноваженим 3-ї групи V відділу ПП ГПУ УРСР Миколою Ляшком 25 січня 1923 р., зазначені причини арешту: «Розглянувши наявні матеріали на гр-на Єрмакова М. Ф. – екзарха України, і приймаючи в увагу, що по наявному матеріалі зазначений гр-н досить викритий у тім, що проживаючи в межах УРСР, він не тільки не примирився з існуючою впродовж 5 років Робітничо-Селянською Владою, але систематично про-

водить роботу, спрямовану до її скинення, вважав би: завести слідчу справу за обвинуваченням гр. Єрмакова М. Ф. у злочині, передбаченому ст. 57 КК УРСР. Довідка: гр-н Єрмаков знаходиться на волі»⁴⁹.

В архівно-кримінальній справі є розпорядження від московських обновленців з вказівкою здати справи і залишити керування Київською єпархією. Перший документ – це офіційний лист від «Вищого церковного управління по справах Православної Російської церкви» від 23 січня 1923 р. за № 73 (Москва, Самотека, Троїцьке подвір'я) Високопреосвященнішому Михаїлові, Екзархові Київському: «Постановою Президії ВЦУ від 17 листопада 1922 р. Ви, Ваше Високопреосвященство, звільнені від керування Київською Єпархією зі звільненням на спочинок з призначенням місцем проживання Вам м. Холмогори Архангельської губернії. Повідомляючи про це, ВЦУ пропонує Вашому Високопреосвященству після здачі справ з керування Єпархією негайно відбути до м. Архангельська у розпорядження місцевого єпархіального керівництва»⁵⁰.

Другий лист – це супровідний документ до першого, котрий свідчить про те, що київське керівництво обновленців зі свого боку підтримувало рішення про відсторонення Екзарха, прийняте в Москві. У листі Київського єпархіального управління від 30 січня 1923 р. за № 46 на ім'я «Високопреосвященнішого Митрополита Михаїла» говориться, що «Київське Єпархіальне Управління, „препровождає при сем“ відношення ВЦУ від 23/I-1923 р. за № 73, просить Його Високопреосвященство, у 3-денний термін здати справи єпархіальному управлінню і виїхати відповідно до розпорядження ВЦУ»⁵¹. Після арешту допитував митрополита той же слідчий, що готував документи про арешт. У протоколі допиту від 6 лютого 1923 р. є анкета з біографічними даними, зазначено дату і причину приїзду: «Прибув в Україну 13 серпня 1921 р. за призначенням Синоду і ВЦС на прохання Київського Союзу пастирів і парафіяльних громад»⁵².

У заповіті митрополита Петра (Полянського), датованому 6 грудня 1925 р., екзарх Михаїл згадується як другий кандидат на місцеблюстителя патріаршого престолу⁵³. Сам текст цього заповіту опублікований разом з посиланнями на відповідні джерела⁵⁴. Петро (Полянський) писав: «Якщо ж цьому митрополитові Сергію (Страгородському) не буде змоги здійснити це, то до тимчасового виконання обов'язків Патріаршого Місцєблюстителя приступити Високопреосвященнішому Михаїлу (Єрмакову), Екзарху України...». Але за кілька днів до

арешту митрополита Петра, Михайл відмовився від виконання цих обов'язків⁵⁵.

У березні 1926 р. єпископи в Україні підписали загальне повідомлення Екзархові України митрополитові Київському і Галицькому Михайлу проти григоріанського розколу в Російській Церкві. Серед тих, хто підписав цей документ були архієп. Канівський Василь (Богдашевський), єп. Богуславський і Липовецький Георгій (Делієв), єп. Сквирський і Бердичівський Афанасій (Молчанівський), єп. Радомишльський і Чорнобильський Сергій (Куминський), єп. Черкаський і Чигиринський Філарет (Лінчевський), єп. Білоцерківський Димитрій (Вербицький).

12 березня 1926 р. надійшло послання 8-ми архієреїв українських епархій на чолі з митрополитом Михайлом на ім'я митрополита Сергія (Страгородського) такого ж змісту⁵⁶. 12 березня 1926 р. було прийнято загальне звернення українських православних ієрархів до місцєблюстителя патріаршого престолу в Москві щодо осуду організаторів нового церковного розколу Тимчасового Вищого Церковного Управління, що підписали сам митрополит Михайл (Єрмаков), єпископи Костянтин (Дьяков), Онуфрій (Гагалюк), Антоній (Панкєєв), Стефан (Андріяшенко), Макарій (Кармазін), Григорій (Лісовський), Василь (Богдашевський) і Борис (Шипулін)⁵⁷.

Повідомлення про появу т. зв. «відозви про легалізацію» митрополита Сергія (Страгородського) стало темою для щотижневого зведення Секретного відділу ГПУ УСРР за № 34/44 за період з 21 по 27 серпня 1927 р.: «Днями митрополит Сергій НИЖЕГОРОДСЬКИЙ звернувся до духівництва і віруючих тихонівської орієнтації із спеціальною відозвою про легалізацію. Відозва, опублікована в «Известиях» за № 188 від 15 серпня, викликала серед активу всіх релігійних угруповань багато [...] розмов. [...] Актив «клікуш» м. Харкова поширює чутки про близький кінець світу. За їхніми словами, антихрист уже прийшов і спокусив святих отців церкви. Деякі з крикливих фанатиків грозять духівництву, яке підтримає СЕРГІЯ, «видрати патли». Лояльно налаштована до радвлadı частина тихонівського духівництва відозву зустріла з радістю. З нетерпінням очікує таких же кроків і з боку екзарха Михайла ЄРМАКОВА, щоб легалізація торкнулася й України»⁵⁸.

У щотижневому зведенні з 9 по 15 жовтня 1927 р. є інформація про те, що 12 жовтня 1927 р. митрополит Михайл, відбувши заслання, прибув із Прикумська до Харкова за викликом ГПУ. У попередній бесіді з чекістами він дав принципову згоду

на складання відозви до віруючих і духівництва України в душі декларації Сергія (Страгородського). Впродовж 1927–1928 рр. митрополит Михаїл перебував у Харкові, служив у Ново-Троїцькій церкві. За інформаціями чекістів, частина “прогресивного” духівництва покладала на нього надії щодо поліпшення відносин із владою, натомість «клікуши» почали поширювати чутки, що «Екзарх не справжній, а підставлений владою, щоб зміцнити авторитет єпископа Костянтина [Дьякова]»⁵⁹.

З 6 по 12 листопада 1927 р. чекістами було складено щотижневне зведення про те, що навколо екзарха в Харкові «активізувались реакційні кола» на чолі з якимсь священником Селецьким: вони намагалися так вплинути на екзарха, щоб його декларація не була схожа на декларацію Сергія. Суперечка довела екзарха до нервового зриву, у результаті якого стався напад «грудної жаби». Були вжиті заходи до оточення його особами бажаними для чекістів. З цією метою оброблена його «духовна дочка», якась Шуварська, вдова київського лікаря, що оселилася в квартирі екзарха під виглядом економки. Крім того чекісти вживали заходів до того, щоб екзарх запросив до себе келійника, який був секретним співробітником ГПУ. Автор щотижневого зведення запевняв, що «через цих осіб, а також єпископа Костянтина, цілком можливо буде робити на екзарха потрібний нам вплив»⁶⁰.

У щотижневому зведенні з 13 по 19 листопада 1927 р. зазначено, що «По узгодженні послання з нами єпископ Костянтин [Дьяков] мав розмову з приводу його з митрополитом Сергієм, що повинен у зв'язку з цим поставити в Синоді питання про призначення Михаїла митрополитом Київським і Галицьким замість Антонія Храповицького»⁶¹. До зведення додаються проаналізовані чекістами витяги з перлюстрованих листів тих, які були незгодні з такою лінією в «Декларації». Це, за класифікацією чекістів, «ультраправі тихонівці» Київської (лист Віктора Еланського) і Одеської (анонім) груп⁶². У цих листах «Декларація» названа «Актом неправди і зрадництва», тому що нею «Зовсім відкидається Христос і Його Церква»⁶³. За словами автора, «одержавши легалізацію – ми продамо Христа, а Іуда вже не апостол, – так і ми позбавимося благодаті апостольства»⁶⁴.

Важливе повідомлення міститься в щотижневому зведенні за 20–26 листопада 1927 р.: 23 листопада 1927 р., у день іменин Михаїла, Костянтин (Дьяков) отримав від митрополита Сергія (Страгородського) телеграму про призначення Михаїла (Єрмакова) митрополитом Київським, Галицьким і всієї України, із залишенням його екзархом України, яке було прийняте

Михайлом з великим задоволенням⁶⁵. Таким чином за життя патріарха Тихона (Белавіна) питання про надання колишньому архієпископу Брест-Литовському і Гродненському Михайлу титулу митрополита Київського і Галицького не вирішувалося. Тільки після смерті патріарха і зміцнення на своїх позиціях при новій владі тимчасового місцєблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) митрополит Михайл нарешті став іменуватись згідно з назвою катедри, якою він керував з 1921 р.

У цей період чекісти зафіксували повідомлення про те, що екзарх Михайл виїжджав до Москви на кілька днів і повернувся звідти до Києва 22 грудня 1927 р. Основною метою поїздки було бажання одержати від митрополита Сергія (Страгородського) вичерпну інформацію про стан Церкви тепер і узгодження плану легалізації тихонівщини в Україні. За спостереженнями чекістів, екзарх Михайл повернувся з Москви в «райдужному настрої і результатами поїздки задоволений»⁶⁶.

Очевидно, що після приїзду з Москви митрополит Михайл прагнув до якнайшвидшого вирішення проблеми легалізації. Як випливає з оперативного зведення за 18–24 грудня 1927 р., він звернувся в НКВС із клопотанням про видачу йому дозволу на скликання в Києві в середині січня 1928 р. наради тихонівського єпископату України для обговорення плану легалізації.

Основними питаннями у зверненні були: 1) про ставлення до адміністративно висланого єпископату; 2) про ставлення до автокефалії Польської церкви; 3) про ставлення до діяльності опозиційно налаштованих кіл тихонівщини і легалізації. Порядок денний було погоджено з чекістами. По зазначених питаннях, як сказано в оперативному зведенні, «ми [чекісти] маємо намір домогтися: 1) відсторонення усіх висланих єпископів і припинення їх поминання під час богослужіння; 2) припинення поминання Петра Крутицького; 3) невизнання польської автокефалії. Дозвіл на скликання наради НКВС дано»⁶⁷.

У грудні 1927 р. Михайл був призначений членом «Тимчасового Патріаршого Священного Синоду», де він підписався як «Патріарший Екзарх Михайл (Єрмаков), митрополит Київський, Галицький і всієї України». Михайл приїхав до Києва 30 грудня 1927 р. Зустріч була урочиста, на молебні в Малому Софійському соборі були присутні 63 священники і близько 1000 вірян. Михайл був зворушений і плакав. Його промова розчулила присутніх, багато хто плакав. Патріарший Екзарх одержав дозвіл від влади оселитися в столиці України – Харкові і при-

ступив до організації Екзархату. За повідомленнями чекістів, відбувся остаточний поділ у тихонівському таборі: більшість прийняла факт приєднання екзарха Михаїла до лінії митрополита Сергія (Страгородського).

У щотижневому зведенні за 1–7 січня 1928 р. було зазначено, що 24 січня 1928 р. відбудеться нарада тихонівського єпископату України. З листа анонімного активіста з Поділля чекісти зробили вибірку про висловлені побажання віруючих: 1) якнайшвидше скликання Всеросійського Помісного Собору з неодмінною участю всіх єпископів Російської і Української Церков і митрополита Петра (Полянського); 2) обрання Всеросійського патріарха; 3) збереження автономії Української Церкви при керуванні Собором Єпископів, очолюваним Екзархом України; 4) воз'єднання з обновленцями через всенародне покаяння для очищення совісті і для того, щоб не говорили що «весь розкол відбувся через боротьбу за владу»⁶⁸.

В оперативних зведеннях говорилося, що розпочалася кампанія особисто проти Михаїла, мовляв, він «п'яниця, розпусник, безхарактерний»⁶⁹. Головним аргументом було те, що він «дешево продав свій ореол мучеництва, а Царство Боже за допомогою Радвледи йому не побудувати»⁷⁰. Щодо неприйняття частиною віруючих політики Екзарха у тексті зведення за 8–14 січня 1928 р. повідомляється про те, що фанатичні віряни м. Харкова надіслали Михаїлу анонімним листом клобук, зроблений з червоного паперу. Замість хреста на клобуку було вишито емблему Радвледи – серп і молот⁷¹. До того ж під час приїзду митрополита Михаїла до Києва від Києво-Печерської лаври не було жодного представника.

В оперативному зведенні НКВС УСРР за 29 січня – 4 лютого 1928 р. йдеться про те, що нарада тихонівського єпископату відбулася 24–25 січня 1928 р. під головуванням Михаїла (Єрмакова). Основними питаннями, розглянутими на нараді, були: 1) відсторонення від керівництва єпархіями і припиненні поминання всіх єпископів, підданих адмінзасланню; 2) припинення поминання місцеблюстителя московського патріарха митрополита Петра (Полянського). Прийнято постанови про те, які єпархії вважати вільними від керівництва. У випадку повернення цих єпископів вони можуть бути призначені на кафедри на розсуд Екзарха. З приводу митрополита Петра (Полянського) вироблено формулу поминання без згадування його особисто, а тільки правлячого єпископа й Екзарха. Сам Екзарх поминався за формулою, визначеною Московською патріархією⁷².

На цій нараді були прийняті рішення про те, що згідно з канонами Православної Церкви автокефалія, оголошена без згоди Церкви-Матері, до складу якої вона входила, вважається незаконною – Польська також. Митрополит Київський і Галицький має право й обов'язок відвідувати свою православну паству в Галичині⁷³.

Загальне рішення наради було наступне: прочитати у всіх парафіях послання митрополита Сергія й екзарха Михаїла, довести до всіх парафій, що всі відозви і листівки, які з'являються без відома єпископів і благословення екзарха, є відозвами неправославними. Далі чекісти констатували, що Михаїл проживатиме в Києві, де буде знаходитися і його управління. Для відкриття цього управління НКВС видає довідку про відсутність перешкод до діяльності. Формальних зречень від екзарха Михаїла поки не зареєстрували⁷⁴.

Чекісти і далі відстежували процес розростання розколу в середовищі тихонівського духовництва. Відповідно до інформації в щотижневому зведенні за № 31/93 за період з 29 липня по 4 серпня 1928 р. у Києві під головуванням екзарха Михаїла відбувся Малий Собор тихоновців, що проходив 25–26 липня 1928 р. Учасниками цього Собору були єпископи Пахомій Чернігівський, Костянтин Харківський, Сергій Полтавський, Анатолій Одеський, Варлаам Бершадський, Оверкій Житомирський, а також мешканці Києва – Дмитрій, Філарет і Георгій. Основним було питання про перерайонування тихонівських єпархій на Україні відповідно до нового цивільного адмінподілу. Собор прийняв проект, що був попередньо погоджений з чекістами – приступити до реорганізації, але остаточне рішення прийняти на Соборі єпископів.

Наприкінці 1928 р. митрополитові Михаїлу було дано дозвіл переїхати до Києва. Він оселився в одному з приміщень Михайлівського Золотоверхого монастиря. Щодо обставин смерті і поховання митрополита Михаїла (Єрмакова) наукову цінність має публікація А. Стародуба, що оприлюднив надруковану 1932 р. у Варшавській синодальній друкарні 16-сторінкову брошуру, присвячену похованню митрополита Михаїла в Києві біля собору св. Софії⁷⁵. За припущенням А. Стародуба, автором брошури міг бути архієпископ Алексій (Громадський) (1872–1943)⁷⁶. Основний опис подій, що безпосередньо зв'язані з обставинами смерті і поховання митрополита Михаїла, згодом належать ключникові Софійського собору прот. Олександром Должанському або навіть кільком очевидцям⁷⁷.

Останні богослужіння митрополит Михаїл служив 25 грудня 1928 р. у день Різдва Христового в Малому Софійському соборі, а на новий 1929 рік – у Свято-Троїцькій церкві. Автор брошури говорить про слабкість хворого митрополита, через яку він не мав змоги служити на свято Богоявлення Господнього в Києво-Братському монастирі⁷⁸.

На свято Трьох Святителів митрополит служив у Трьохсвятительській церкві колишнього єпархіального 2-го жіночого училища з нагоди храмового свята. Перед святом Стрітіння він стояв у Софійському соборі, а літургію в день Стрітіння Господнього служив у Андріївському соборі, де парафіяни Стрітенської церкви відзначали своє храмове свято. У «Прощену» неділю владика, відчувши що слабшає, служив у Малому Софійському соборі і після Св. Літургії просив прощення в пастви. Він збирався читати там великий канон Андрія Критського, але вже не зміг, і тільки в п'ятницю 1-й тиждень Великого Посту здійснив чин «Пасії», причому через задишку, кадіння храму перед читанням Святої Євангелії не зробив, окадив тільки святий вівтар та іконостас. Митрополит Михаїл під час тижня торжества Православ'я відслужив у Малому Софійському соборі Літургію і після неї молебень «Про навернення заблудших» і це було його останнє служіння на цій землі⁷⁹. У п'ятницю 16/29 березня йому стало гірше. Лікар констатував мозковий удар, у результаті якого настав параліч лівої частини тіла. У суботу 17/30 березня о 12-й годині 50 хвилин Екзахра України Михаїла не стало.

У неділю 18/30 березня 1929 р. у всіх церквах Києва служились заупокійні обідні і панахиди, а біля труни покійного було так багато народу, що довелось встановити чергу з тих, що бажали прикластися до руки покійного святителя. О 4-й годині дня призначено було перенесення тіла покійного до Малого Софійського собору. Прибули архіереї, зібралася безліч духовництва і народу, що заповнив Михайлівську і Софійську площі. На дзвіницях Софійській і Златоверхо-Михайлівській почався поховальний передзвін. (До слова сказати – останній, тому що саме в 1929 р. було прийнято постанову про заборону дзвонів у містах, після чого дзвони на київських храмах були зняті і відправлені на переплавку).

Усю ніч у Малому Софійському соборі служились панахиди при величезному скупченні людей й у понеділок 1 квітня 1929 р. було прочитано великопісні "часи" і відслужено Літургію Св. Іоанна Златоустого з вечірнею, що відслужив єп. Фі-

ларет. Він же виголосив перед панахидою велику промову, у якій говорив про вагу хреста, покладеного на рамена покійного святиителя Михаїла у справі керування Українською Церквою. О 1-ій годині дня братія Києво-Печерської лаври на чолі з настоятелем архім. Гермогеном відслужила панахиду. Після відспівування труну з тілом спочилого винесли із собору, обнесли навколо храму. Після приготувань труну Екзарха України було запечатано його печаткою, опущено у приготовлений склеп і замуровано. На могилі було запалено невгасиму лампадку на поставленому запрестольному хресті, що виявився за горнім місцем бокового вітвара Священномученика Макарія, митрополита Київського⁸⁰.

Новим Патріаршим Екзархом України з осередком у столиці УСРР Харкові заступник місцеблюстителя Московського патріаршого престолу призначив члена Тимчасового Патріаршого Синоду у Москві архієп. Харківського Костянтина (Дьякова)⁸¹. На Київську митрополічу катедру у 1930 р. призначили не Екзарха, а архієпископа Димитрія (Вербицького), який управляв єпархією з титулом вікарного архієпископа Уманського.

Таким чином, завдяки пошукам російських і українських дослідників життєпис члена Московського Тимчасового Патріаршого Священного Синоду, Патріаршого Екзарха України митрополита Київського і Галицького Михаїла (Єрмакова) поповнилася новими відомостями. Такі дослідження стали можливими завдяки доступу науковців до архівних фондів служб безпеки України, що дозволило значно просунути у вивченні подробиць діяльності церковних ієрархів 1920–1930-х рр.

Запровадження до наукового обігу нових архівних та історіографічних джерел дозволить розширити уявлення про ті процеси, які відбувалися в церковному житті України у міжвоєнний період в ході змін у церковно-державних відносинах, розгортанні політичних репресій проти церковних ієрархів, духовенства і вірних всіх церковних напрямів.

Проведений аналіз наявних архівних джерел та історіографічних праць як українських, так і російських авторів, дозволяє твердити, що Українського Екзархату насправді не існувало як реального канонічного церковно-адміністративного територіального утворення. Після розпаду Російської імперії виникла загроза втрати величезних територій, які відроджений Московський патріархат вважав своєю складовою попри виникнення там незалежних держав.

Але якщо Польський Екзархат Московського Патріархату навіть не сформувався на термінологічному рівні і завдяки втручанню польського уряду було швидко отримано Томос про автокефалію від Константинопольського Патріархату у 1924 р., то Український Екзархат Московського Патріархату, будучи на практиці сукупністю підпорядкованих Екзарху України єпархій на території УСРР у міжвоєнний період, термінологічно існує і досі. Певні зміни в статусі Українського Екзархату Московського Патріархату відбулися вже після 1946 р., але залишаються невирішені питання щодо церковно-юридичного оформлення цього феномену у ХХ столітті.

¹ Холчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». – Чикаго, Іллінойс, 2002. – С. 65.

² У Київській православній богословській академії було захищено дві роботи, які мають безпосереднє відношення до проблеми: 1) Євстратій (Зоря), ієром. Український Екзархат Російської Православної Церкви (1944 – 1946) / дис... канд. богосл. / Київська духовна академія. – К.: 2001. – 140 с.; 2) Холодов Костянтин, прот. Дипломна робота другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 8.02030103 – богослів'я (православне богослів'я) на тему: «Російська Православна Церква в Україні у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)». – К.: 2017. – 103 с.

³ Bohdan R. *Vociurkiv*. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919–22 // Geoffrey A. Hosking (ed.), *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*. – London, Macmillan, 1990. – P. 228–249.

⁴ *Опубликовано як повідомлення*: Документи о польской автокефалии, 1919-1926 гг.; Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. Сборник документов: В 2 ч. 1917 – 1943. / Сост. М. Е. Губонин. – М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. – С. 179.

⁵ Указ Святейшего Патриарха Тихона и Патриаршего Священного Синода о возведении в сан митрополита архиепископа Георгия (Ярошевского), управляющего Варшавской епархией // Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России... – С. 181. *Опубликовано*: ЖМП, 1953, № 4.

⁶ Резолюция Святейшего Патриарха Тихона на прошении, поданном польским поверенным в делах в Москве, о даровании прав автокефалии Православной Церкви в Польше, 1921 г. *Опубликовано*: Документы о польской автокефалии, 1919-1926 гг.; Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России... – С. 181.

⁷ Преловська І. М. Діяльність преосвященного митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) під час розгортання руху за автокефалію Української Православної Церкви (1917–1918) // Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992-2017) / Під ред. д. богосл. н., проф. митрополита Переяслав-Хмельницького і Блоцерківського Єпіфанія (Думенка), д.і.н. Г.В.Папакіна, Н.М.Куковальської та ін. – К.: [Київська православна богословська академія], 2017. – Ч. 2. – 441, [7] с. – С. 37-47.

⁸ Ільченко І. Вибори митрополита Київського і Галицького на Київському елекційному єпархійному з'їзді (травень 1918 р.) // Пам'ять століть. – К., 1998. – № 4. – С. 46–50; Старовойтенко І. Вибори Київського митрополита Антонія // Український церковно-історичний журнал. – К., 2006. – № 2 (6). – С. 61–70.

⁹ Преловська І. М. Діяльність високопреосвященного архієпископа Волинського і Житомирського Антонія (Храповицького) у справі керівництва Волинською єпархією Російської Православної Церкви (1902 – 1914) // Волинська єпархія: минуле і

сьогодення (1992–2012 рр.) Зб. матеріалів Міжнар. науково-практ. конф., присвяченої 1020-річчю Волинської єпархії. – Луцьк, 2012. – С. 111–120.

¹⁰ Стародуб А.В. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. – К., 2010. – 236 с.

¹¹ Поданий перелік не вичерпує історіографії проблеми. Білокінь С. Православні єпархії України 1917–1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1992. – С. 100–120; Ігнатуша О. Православні Церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. (Київ, 12 жовт. 1996 р.) / Ред. А. Зінченко. – К., 1997. – С. 121–138; його ж. Реакція Російської Православної Церкви на модернізаційний виклик новоєвропейського суспільства: український аспект (ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV. – С. 88–98; його ж. Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархату // Там само. – 2006. – Вип. XX. – С. 198–207; Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1993. – 188 с. та ін.

¹² Конференція «Жизнь и деятельность митрополита Антония (Храповицкого)» в Свято-Троїцької духовної семінарії в Джорданвиле (6–7 октября 2006 г.) // Вестник ПСТГУ. История Русской Православной Церкви. – М., 2007. – Вип. 1 (22). – С. 137. Див. також: Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Там само. – Вип. 2 (23). – С. 58–67.

¹³ Косик В. Русская церковь в Югославии (20–40-е гг. ХХ века). – М., 2000. – 287 с.

¹⁴ Косик В. Русская церковь в Югославии... – С. 36.

¹⁵ Неправда московских анафем. – К., 1999. – С. 252–253.

¹⁶ Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Церкви. 1917

¹⁷ Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Церкви... – Т. 9. – С. 196.

¹⁸ Декларация Митрополита Сергия 29 июля 1927 г. // Русская православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. – М., 1996. – С. 224–228.

¹⁹ Білокінь С. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 117 с.; Оситова І. І. «Сквозь огонь мучений и воды слез...». Гонения на Истинно-Православную Церковь. По материалам следственных лагерных дел заключенных. – М., 1998. – 432 с., илл. та ін.

²⁰ Ігнатуша О. Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні... – С. 203; Киридон А. Декларация патріаршого екзарха України митрополита Михайла (4/17 листопада 1927 року): проекція історіографічна // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2010. – Кн. 1. – С. 431–437.

²¹ Білокінь С. О. Анатолій Жураковський... – С. 62.

²² Преловська І. Поховання на території Софії Київської у ХХ столітті (Додаток) // Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000. – С. 79–94; Стародуб А. Митрополит Михайл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К., 2002. – Т. 9. – С. 442–479.

²³ Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління // Київська старовина. – К., 1999. – № 1(325). – Січень–лютий. – С. 89–106.

²⁴ Соколовський Олександр Климентій. Церква Христова 1920–1940. Переслідування християн в СРСР. – К.: Кайрос, 1999. – С. 1, 15–19, 33, 44–46, 48–49, 58, 63–64 та ін.

²⁵ Див. докл.: Преловська І. Дослідження біографії екзарха Михайла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєписів діячів Православної церкви в Україні // Лаврський альманах. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 118–128; її ж. Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) (1862–1929) // Український Археографічний Щорічник. Нова серія. Вип. 15. Український Археографічний збірник. – Т. 18. – К.: Український письменник, 2010. – С. 40–82. її ж. Поховання Михайла (Єрмакова), 1929 // Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання у 28 т. / Гол. ред. В. Смолій. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури

при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2011. – Т. Київ, кн. 1, частина 3. С-Я / Упорядники тому В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. – С. 1535.

²⁶ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России... – С. 179.

²⁷ Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 60.

²⁸ Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 60.

²⁹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: Михайліченко Г. М., Пилявець Л. Б., Преловська І. М. – К.; Львів: Жовква, 1999. – С. 503.

³⁰ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... – С. 504. Засвідчену копію цього звернення виявив О. Ігнатуша у Запорізькому архіві: *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – С. 332.

³¹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... – С. 39–40.

³² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... – С. 142–169.

³³ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 139.

³⁴ *Евлогий, митроп.* Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Митрополита Евлогия (Георгиевского) изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994. – 621 с.; *Никон [Рклицкий], архиеп.* Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. – Нью-Йорк, 1971. – Т. 1; 1957. – Т. 2. Перевидано: *його ж.* Митрополит Антоний [Храповицкий] и его время. 1863–1936. – Нижний Новгород, 2004. – Т. 1. – 716 с.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 50–52зв.

³⁶ *Цыпин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 69.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 50зв, 52зв.

³⁸ Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 61.

³⁹ Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 62.

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 41. Арк. 1–1зв. Копія, рукопис.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 1713. Арк. 1. Засвідчена копія, рукопис.

⁴² ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 1711. Арк. 1. Засвідчена копія, машинопис.

⁴³ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504 фп. Арк. 5, 11. Машинопис, копія. Тексти на обох аркушах ідентичні. *Опубліковано: Білокінь С.* Розгром Київського єпархіального управління... – С. 89–90; *Білокінь С. О.* Анатолій Жураковський... – С. 34–35.

⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504 фп. Арк. 44зв. *Опубліковано: Білокінь С.* Розгром Київського єпархіального управління... – С. 96; *Білокінь С. О.* Анатолій Жураковський... – С. 47.

⁴⁵ Про цей факт О. К. Соколовський повідомляє в довідці про єпископа Білоцерківського Димитрія (Вербийського): *Соколовський Олександр Климентій.* Церква Христова 1920–1940... – С. 33. Текст документу опубліковано: *Білокінь С. О.* Анатолій Жураковський... – С. 47–48.

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504 фп.

⁴⁷ *Цыпин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 115.

⁴⁸ Див. перелік публікацій про Всеукраїнський Музейний Городок: *Білокінь С.* Український музей (факсимільне перевидання). Зб. 1. – К., 1927. – С. 214. Текст постанови ВУЦВК та РНК УСРР – С. 213–214. Див. бібліографію щодо ВМГ за публікацією: *Білокінь С.* Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва // Сакральні спроби в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. “Софійські читання”, м. Київ, 27–28 листопада 2003 р. Присвячується 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934–2004). – К., 2004. – Вип. 2. – С. 40; *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Мюнхен, 1970. – С. 110–111. Пор.: *Дубровський В.* Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. – Харків, 1930; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930; Наукові установи та організації УСРР. – Харків, 1930; *Лінка-Геттнер Н. В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Передм. та ком. С. Білоконя // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 11 та ін.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504 фп. Арк. 18. Машинопис, копія.

- ⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504 фп. Арк. 25. Машинопис, оригінал.
- ⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504 фп. Арк. 24. Рукопис, оригінал.
- ⁵² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504 фп. Арк. 32–33. Рукопис на бланку.
- ⁵³ Цыпин Владислав, прот. История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 137.
- ⁵⁴ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского... – С. 421–423.
- ⁵⁵ Цыпин Владислав, прот. История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 141.
- ⁵⁶ Цыпин Владислав, прот. История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 144.
- ⁵⁷ Див.: Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 340–341.
- ⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 3. Арк. 136зв. – 137. Копія. Машинопис.
- ⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 52зв.
- ⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 118зв. Копія. Машинопис.
- ⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 118зв.
- ⁶² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 140–141зв. Копія. Машинопис.
- ⁶³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 140. Копія. Машинопис.
- ⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 140зв. Копія. Машинопис.
- ⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 158зв. Копія. Машинопис.
- ⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 240. Копія. Машинопис.
- ⁶⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 4. Арк. 240. Копія. Машинопис.
- ⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 5. Арк. 15–15зв. Копія. Машинопис.
- ⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 5. Арк. 16. Копія. Машинопис.
- ⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 5. Арк. 16зв.
- ⁷¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 5. Арк. 38. Копія. Машинопис.
- ⁷² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 5. Арк. 127–128. Копія. Машинопис.
- ⁷³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 5. Арк. 128. Копія. Машинопис.
- ⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1: 1927 р. Т. 5. Арк. 128–128зв.
- ⁷⁵ Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков)... – С. 442–479.
- ⁷⁶ Назва брошури: А. А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила Ермакова. – Варшава, 1932. – 16 с. // Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков)... – С. 456–472.
- ⁷⁷ А. А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила... – С. 455.
- ⁷⁸ А. А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила... – С. 461.
- ⁷⁹ А. А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила... – С. 462.
- ⁸⁰ А. А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила... – С. 471.
- ⁸¹ Цыпин Владислав, прот. История Русской Церкви... – Т. 9. – С. 196.

¹ Khomchuk O. Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatsiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopilskoho vyznannia». – Chikaho, Illinois, 2002. – S. 65.

² U Kyivskii pravoslavonii bohoslovskii akademii bulo zakhyshcheno dvi roboty, yaki maiut bezposerednie vidnoshennia do problemy: 1) Yevstratii (Zoria), iierom. Ukrainskiy Ekzarkhat Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy (1944 – 1946) / dys... kand. bohosl. / Kyivska dukhovna akademiia. – K.: 2001. – 140 s.; 2) Kholodov Kostiantyn, prot. Dypломna robota druhoho (mahisterskoho) rivnia vyshchoi osvity iz spetsialnosti 8.02030103 – bohoslivia (pravoslavne bohoslivia) na temu: «Rosiiska Pravoslavna Tserkva v Ukraini u mizhvoieennyi period (1918–1939 rr.). – K.: 2017. – 103 s.

³ Bohdan R. Bociurkiv. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919–22 // Geoffrey A. Hosking (ed.), Church, Nation and State in Russia and Ukraine. – London, Macmillan, 1990. – P. 228–249.

⁴ Оpublikovano yak povidomlennia: Dokumenty o polskoi avtokefalyu, 1919–1926 hh.; Akty Sviateisheho Tykhona, Patriarkha Moskovskoho y vseia Rossyy, pozdneishye dokumenty y perepyska o kanonycheskom preemstve vysshei tserkovnoi vlasty. Sbornyk dokumentov: V 2 ch. 1917 – 1943. / Sost. M. E. Hubonyn. – M. : Yzdatelstvo Pravoslavnoho Sviato-Tykhonovskoho Bohoslovskoho Ynystyuta, 1994. – S. 179.

⁵ Ukaz sviateisheho Patryarkha Tykhona y Patryarsheho Sviashchenoho Synoda o vozvedenyy v san mytropolyta arkhiepyskopa Heorhyia (Yaroshevskoho), upravliaiushcheho Varshavskoi eparkhyei // Akty Sviateisheho Tykhona, Patryarkha Moskovskoho y vseia Rossyy... – S. 181. Opublikovano: ZhMP, 1953, # 4.

⁶ Rezolutsiia Sviateisheho Patryarkha Tykhona na proshenny, podanom polskym poverennym v delakh v Moskve, o darovanny prav avtokefalyy Pravoslavnoi Tserkvy v Polshe, 1921 h. Opublikovano: Dokumenty o polskoi avtokefalyy, 1919-1926 hh.; Akty Sviateisheho Tykhona, Patryarkha Moskovskoho y vseia Rossyy... – S. 181.

⁷ Prelovska I. M. Diialnist preosviashchenoho mytropolyta Kyivskoho i Halytskoho Volodymyra (Bohoiavlenskoho) pid chas rozghortannia rukhu za avtokefaliu Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (1917–1918) // Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy VII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 25-littiu vidnovlennia Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii (1992–2017) / Pid red. d. bohosl. n., prof. mytopolyta Pereiaslav-Khmelnytskoho i Bilotserkivskoho Epifaniia (Dumenka), d.i.n. H.V.Papakina, N.M.Kukovalskoi ta in. – K. : [Kyivska pravoslavna bohoslovka akademii], 2017. – Ch. 2. – 441, [7] s. – S. 37–47.

⁸ Ilchenko I. Vybory mytropolyta Kyivskoho i Halytskoho na Kyivskomu elektsiinomu yeparkhilnomu zizdi (traven 1918 r.) // Pamiat stolit. – K., 1998. – # 4. – S. 46–50; Starovoitenko I. Vybory Kyivskoho mytropolyta Antoniiia // Ukrainskyi tserkovno-istorychnyi zhurnal. – K., 2006. – # 2 (6). – S. 61–70.

⁹ Prelovska I. M. Diialnist vysokopreosviashchenoho arkhiepyskopa Volynskoho i Zhytomyrskoho Antoniiia (Khrapovytskoho) u spravi kerivnytstva Volynskoiu yeparkhiieiu Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy (1902 – 1914) // Volynska yeparkhiia: mynule i sohodennia (992 – 2012 rr.) Zb. materialiv Mizhnar. naukovo-prakt. konf., prysviachenoï 1020-richchiu Volynskoi yeparkhii. – Lutsk, 2012. – S. 111–120.

¹⁰ Starodub A.V. Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi Sobor 1918 roku: ohliad dzherel. – K., 2010. – 236 s.

¹¹ Podanyi perelik ne vycherpuie istoriohrafii problemy. Bilokin S. Pravoslavni yeparkhii Ukrainy 1917–1941 rr. // Istoryko-heohrafichni doslidzhennia na Ukraini: Zb. nauk. prats. – K., 1992. – S. 100–120; Ihnatusha O. Pravoslavni Tserkvy v Ukraini u 20-kh rr. KhKh st. ta vzaiemny mizh nymy // Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy: Materialy nauk. konf. (Kyiv, 12 zhovt. 1996 r.) / Red. A. Zinchenko. – K., 1997. – S. 121–138; yoho zh. Reaktsiia Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy na modernizatsiinyi vyklyk novoievropeiskoho suspilstva: ukrainskyi aspekt (KhKh – pochatok KhKh st.) // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzh. un-tu. – Zaporizhzhia, 2002. – Vyp. KhV. – S. 88–98; yoho zh. Zminy kanonichnogo statusu pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918–1930-ti rr.): vid avtonomii do ekzarkhatu // Tam samo. – 2006. – Vyp. KhKh. – S. 198–207; Pashchenko V. Derzhava i pravoslavia v Ukraini: 20–30-ti rr. KhKh st. – K., 1993. – 188 s. ta in.

¹² Konferentsiia «Zhyzn y deiatelnost mytropolyta Antonia (Khrapovytskoho)» v Sviato-Troytskoi dukhovny semynaryy v Dzhordanvyle (6–7 oktiabria 2006 h.) // Vestnyk PSTHU. Ystoria Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy. – M., 2007. – Vyp. 1 (22). – S. 137. Div. takozh: Mazyryn Aleksandr, yerei. Vopros o zameshchenyy Kyevskei kafedry v 1920-e hody // Tam samo. – Vyp. 2 (23). – S. 58–67.

¹³ Kosyk V. Russkaia tserkov v Yuhoslavyy (20–40-e hh. KhKh veka). – M., 2000. – 287 s.

¹⁴ Kosyk V. Russkaia tserkov v Yuhoslavyy... – S. 36.

¹⁵ Nepravda moskovskykh anafem. – K., 1999. – S. 252–253.

¹⁶ Tsyypyn Vladyslav, protoyerei. Ystoria Russkoi Tserkvy. 1917

¹⁷ Tsyypyn Vladyslav, protoyerei. Ystoria Russkoi Tserkvy... – T. 9. – S. 196.

¹⁸ Deklaratsiia Mytropolyta Serhyia 29 yiulia 1927 h. // Russkaia pravoslavnaia Tserkov y kommunistycheskoe hosudarstvo. 1917–1941: Dokumenty y fotomateriyaly. – M., 1996. – S. 224–228.

¹⁹ Bilokin S. O. Anatolii Zhurakovskiy i kyivski yosyfliany. Dokumentalne doslidzhennia. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. – 117 s.; Osypova Y. Y. «Skvoz ohn muchenyi y vody slez...». Honenyia na Ystynno-Pravoslavniuu Tserkov. Po materiyalam sledstvennykh laherynykh del zakliuchennykh. – M., 1998. – 432 s., yll. ta in.

²⁰ Ihnatusha O. Zminy kanonichnoho statusu pravoslavnoi tserkvy v Ukraini... – S. 203; Kyrydon A. Deklaratsiia patriarshoho ekzarkha Ukrainy mytropolyta Mykhaila (4/17 lystopada 1927 roku): proektsiia istoriohrafichna // Istoriiia religii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk. – Lviv, 2010. – Kn. 1. – S. 431–437.

²¹ Bilokin S. O. Anatolii Zhurakovskiyi... – S. 62.

²² Prelovska I. Pokhovannia na terytorii Sofii Kyivskoi u KhKh stolitti (Dodatok) // Nikitenko N. Pid pokrovom Sviatoi Sofii. Nekropol Sofiiskoho soboru v Kyievi. – K., 2000. – S. 79–94; Starodub A. Mytropolyt Mykhail (Yermakov) (1862–1929): deiaki aspekty ostannoho periodu diialnosti ta obstavyny smerti // Naukovi zapysky. Zb. prats molodykh vchenykh Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU. – K., 2002. – T. 9. – S. 442–479.

²³ Bilokin S. Rozghrom Kyivskoho yeparkhialnoho upravlinnia // Kyivska starovyna. – K., 1999. – # 1(325). – Sichen-liutyi. – S. 89–106.

²⁴ Sokolovskyi Oleksandr Klymentii. Tserkva Khrystova 1920–1940. Peresliduvannia khrystyan v SRSR. – K.: Kairos, 1999. – S. 1, 15–19, 33, 44–46, 48–49, 58, 63–64 ta in.

²⁵ Dyv. dokl.: Prelovska I. Doslidzhennia biohrafii ekzarkha Mykhaila (Yermakova): metodolohichni aspekty vyvchennia zhyttiepyshiv diiachiv Pravoslavnoi tserkvy v Ukraini // Lavrskiy almanakh. – K., 2007. – Vyp. 17. – S. 118–128; Yii zh. Dokumenty orhaniv bezpeky USRR shchodo zhyttia ta diialnosti Ekzarkha Ukrainy mytropolyta Mykhaila (Yermakova) (1862 – 1929) // Ukrainskyi Arkheohrafichnyi Shchorichnyk. Nova seriia. Vyp. 15. Ukrainskyi Arkheohrafichnyi zbirnyk. – T. 18. – K.: Ukrainskyi pysmennyk, 2010. – S. 40 – 82. Yii zh. Pokhovannia Mykhaila (Yermakova), 1929 // Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Entsyklopedychne vydannia u 28 t. / Hol. red V. Smolii. – K.: Holovna redaktsiia Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vydavnytstvi «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P.Bazhana, 2011. – T. Kyiv, kn. 1, chastyna 3. S-Ya / Uporiadnyky tomu V. Horbyk, M. Kiporenko, N. Kovalenko, L. Fedorova. – S. 1535.

²⁶ Akty Sviateisheho Tykhona, Patryarkha Moskovskoho y vseia Rossyy... – S. 179.

²⁷ Mazyryn Aleksandr, yerei. Vopros o zameshcheny Kyevskei kafedry... – S. 60.

²⁸ Mazyryn Aleksandr, yerei. Vopros o zameshcheny Kyevskei kafedry... – S. 60.

²⁹ Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPT's 14 – 30 zhovtnia 1921 roku: dokumenty i materialy / Uporiadnyky: Mykhailichenko H. M., Pyliavets L. B., Prelovska I. M. – K.; Lviv: Zhovkva, 1999. – S. 503.

³⁰ Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPT's... – S. 504. Zasvidchenu kopiui toho zvernennia vyiavyyv O. Ihnatusha u Zaporizkomu arkhivi: Ihnatusha O. Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (KhIKh st. – 30-i rr. KhKh st.). – Zaporizhzhia, 2004. – S. 332.

³¹ Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPT's... – S. 39–40.

³² Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPT's... – S. 142–169.

³³ Ihnatusha O. Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini... – S. 139.

³⁴ Evlohyi, mytrop. Put moei zhyzny. Vospomynania Mytropolyta Evlohyia (Heorhyevskoho) yzlozhennye po eho rasskazam T. Manukhynoi. – M., 1994. – 621 s.; Nykon [Rklytskyi], arkhyp. Zhyzneopysanye blazhenneisheho Antonyia, mytropolyta Kyevskeho y Halytskeho. – Niu-York, 1971. – T. 1; 1957. – T. 2. Perevydano: yoho zh. Mytropolyt Antonyi [Khrapovytskyi] y eho vremia. 1863–1936. – Nyzhnyi Novhorod, 2004. – T. 1. – 716 s.

³⁵ TsDAVO Ukrainy. F. 5. Op. 1. Spr. 2189. Ark. 50–52zv.

³⁶ Tsypyn Vladyslav, prot. Ystoriia Russkoi Tserkvy. 1917–1997... – T. 9. – S. 69.

³⁷ TsDAVO Ukrainy. F. 5. Op. 1. Spr. 2189. Ark. 50zv, 52zv.

³⁸ Mazyryn Aleksandr, yerei. Vopros o zameshcheny Kyevskei kafedry... – S. 61.

³⁹ Mazyryn Aleksandr, yerei. Vopros o zameshcheny Kyevskei kafedry... – S. 62.

⁴⁰ IR NBUV. F. 191. Spr. 41. Ark. 1–1zv. Kopiiia, rukopys.

⁴¹ IR NBUV. F. 160. Spr. 1713. Ark. 1. Zasvidchena kopiia, rukopys.

⁴² IR NBUV. F. 160. Spr. 1711. Ark. 1. Zasvidchena kopiia, mashynopys.

⁴³ TsDAHO Ukrainy. F. 263. Op. 1. Spr. 45504 fp. Ark. 5, 11. Mashynopys, kopiia. Teksty na obokh arkushakh identychni. Opublikovano: Bilokin S. Rozghrom Kyivskoho yeparkhialnoho upravlinnia... – S. 89–90; Bilokin S. O. Anatolii Zhurakovskiyi... – S. 34–35.

⁴⁴ TsDAHO Ukrainy. F. 263. Op. 1. Spr. 45504 fp. Ark. 44zv. Opublikovano: Bilokin S. Rozghrom Kyivskoho yeparkhialnogo upravlinnia... – S. 96; Bilokin S. O. Anatolii Zhurakovskiy... – S. 47.

⁴⁵ Pro tsei fakt O. K. Sokolovskiy povidomliae v dovidtsi pro yepyskopa Bilotserkivskoho Dymytriiia (Verbytskoho): Sokolovskiy Oleksandr Klymentii. Tserkva Khrystova 1920–1940... – S. 33. Tekst dokumentu opublikovano: Bilokin S. O. Anatolii Zhurakovskiy... – S. 47–48.

⁴⁶ TsDAHO Ukrainy. F. 263. Op. 1. Spr. 45504 fp.

⁴⁷ Tsyypyn Vladyslav, prot. Ystoriia Russkoi Tserkvy. 1917–1997... – T. 9. – S. 115.

⁴⁸ Dyv. perelik publikatsii pro Vseukrainskyi Muzeinyi Horodok: Bilokin S. Ukrainskyi muzei (faksymilne perevydannia). Zb. 1. – K., 1927. – S. 214. Tekst postanovy VUTsVK ta RNK USRR – S. 213–214. Dyv. bibliografiu shchodo VMH za publikatsiieu: Bilokin S. Sotsialna revoliutsiia v SRSR i pamiatky Zolotoverkhnogo Kyieva // Sakralni sporudy v zhytti suspilstva: istoriia i sohodennia. Materialy Druhoi mizhnar. nauk.-prakt. konf. “Sofiiski chytannia”, m. Kyiv, 27–28 lystopada 2003 r. Prysviachuietsia 70-richchiu utvorennia Sofiiskoho zapovidnyka (1934–2004). – K., 2004. – Vyp. 2. – S. 40: Kurinnyi P. Istoriia arkhelohichnoho znannia pro Ukrainu. – Miunkhen, 1970. – S. 110–111. Por.: Dubrovskiy V. Istorychno-kulturni zapovidnyky ta pamiatky Ukrainy. – Kharkiv, 1930; Kyiv: Providnyk / Za red. F. Ernsta. – K., 1930; Naukovi ustanovy ta orhanizatsii USRR. – Kharkiv, 1930; Linka-Heppener N. V. Spohady pro Vseukrainske muzeine mistechko 1929–1939 rr. / Peredm. ta kom. S. Bilokonia // Lavrskiy almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury: Zb. nauk. prats. – K., 2003. – Vyp. 11 ta in.

⁴⁹ TsDAHO Ukrainy. F. 263. Op. 1. Spr. 45504 fp. Ark. 18. Mashynopys, kopiia.

⁵⁰ TsDAHO Ukrainy. F. 263. Op. 1. Spr. 45504 fp. Ark. 25. Mashynopys, oryhnal.

⁵¹ TsDAHO Ukrainy. F. 263. Op. 1. Spr. 45504 fp. Ark. 24. Rukopys, oryhnal.

⁵² TsDAHO Ukrainy. F. 263. Op. 1. Spr. 45504 fp. Ark. 32–33. Rukopys na blanku.

⁵³ Tsyypyn Vladyslav, prot. Ystoriia Russkoi Tserkvy. 1917–1997... – T. 9. – S. 137.

⁵⁴ Akty Sviateisheho Tykhona, Patryarkha Moskovskoho... – S. 421–423.

⁵⁵ Tsyypyn Vladyslav, prot. Ystoriia Russkoi Tserkvy. 1917–1997... – T. 9. – S. 141.

⁵⁶ Tsyypyn Vladyslav, prot. Ystoriia Russkoi Tserkvy. 1917–1997... – T. 9. – S. 144.

⁵⁷ Dyv.: Ihnatusha O. Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini... – S. 340–341.

⁵⁸ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 3. Ark. 136zv. – 137. Kopiia. Mashynopys.

⁵⁹ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 52zv.

⁶⁰ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 118zv. Kopiia. Mashynopys.

⁶¹ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 118zv.

⁶² HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 140–141zv. Kopiia. Mashynopys.

⁶³ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 140. Kopiia. Mashynopys.

⁶⁴ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 140zv. Kopiia. Mashynopys.

⁶⁵ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 158zv. Kopiia. Mashynopys.

⁶⁶ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 240. Kopiia. Mashynopys.

⁶⁷ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 4. Ark. 240. Kopiia. Mashynopys.

⁶⁸ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 5. Ark. 15–15zv. Kopiia. Mashynopys.

⁶⁹ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 5. Ark. 16. Kopiia. Mashynopys.

⁷⁰ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 5. Ark. 16zv.

⁷¹ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 5. Ark. 38. Kopiia. Mashynopys.

⁷² HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 5. Ark. 127–128. Kopiia. Mashynopys.

⁷³ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 5. Ark. 128. Kopiia. Mashynopys.

⁷⁴ HDA SBU. F. 13. Spr. 370. Ch. 1: 1927 r. T. 5. Ark. 128–128zv.

⁷⁵ Starodub A. Mytropolyt Mykhail (Yermakov)... – S. 442–479.

⁷⁶ Nazva broshury: A. A. Pamiaty Vysokopreosviashchennoho Mytropolyta Mykhayla Ermakova. – Varshava, 1932. – 16 s. // Starodub A. Mytropolyt Mykhail (Yermakov)... – S. 456–472.

⁷⁷ A. A. Pamiaty Vysokopreosviashchennoho Mytropolyta Mykhayla... – S. 455.

⁷⁸ A. A. Pamiaty Vysokopreosviashchennoho Mytropolyta Mykhayla... – S. 461.

⁷⁹ A. A. Pamiaty Vysokopreosviashchennoho Mytropolyta Mykhayla... – S. 462.

⁸⁰ A. A. Pamiaty Vysokopreosviashchennoho Mytropolyta Mykhayla... – S. 471.

⁸¹ Tsyypyn Vladyslav, prot. Ystoriia Russkoi Tserkvy... – T. 9. – S. 196.